

תפילת 'עלינו לשבח' ושאלת סיום התפילה

א

התפילה הנאמרת לאחר קדיש תתקבל של סדר 'ובא לציון', עד לסיומה המלא של תפילת השחר ויציאת המתפללים מבית הכנסת, מורכבת מכמה קטעים נפרדים, שעניינם בתפילה אינו מובן מאליו. אלבוגן סיכם נושא זה במשפטים אלה:

עתה אומרים קדיש שלם ובכך מסתיימת התפילה, ולפי ויטרי כבר הולך לו שליח ציבור ויושב. אולם דבר זה לא מנע הוספת עוד כמה נספחים, שאמנם רופפים היו מאוד ולא נחשבו כחובה (רמב"ם: 'נהגו מקצת העם'). הם מצויים כבר אצל עמרם, אבל השאלה היא כמה מהם שייכים כבר לעיקרו של הספר; מכל מקום, רק במרוצת הזמן הם התרבו עד לאותה מידה כפי שהם לפנינו. אף לא בכל מקום הם באים באותו סדר. משותף לכל סידורי התפילה הוא 'שיר של יום', היינו שיר הלויים שבסוף מסכת תמיד (ז, ד); על פי רוב נתלים בהם עוד כמה פסוקים, ביניהם 'יהי ה' אלקינו עימנו' (מל"א ח, נז-נח); בוטרי עומד במקום מזמורים אלה תה' פ"ג, באשכנז [...] מצוי יום יום אין כאלהינו' וכמה מובאות מן התלמוד, מהם האגדה המסיימת את מסכת ברכות בבבלי; בספרד גם סוף מסכת נידה בבבלי, ברומי 'פיטום הקטורת' (כריתות ו ע"א; ירושלמי, יומא ד, ה). מאז 1300 בקירוב נזכר 'עלינו לשבח' כסיום התפילה של חול; בכל המנהגים הוא עומד בסוף ממש, רק אשכנז מביא אותו כראשון בין הנספחים שהוזכרו כאן, ומוסיף גם 'על כן נקוה לך':¹

משפט אחרון זה של אלבוגן מופרך מתוכו, שהרי בהערותיו כתב בעצמו לשון זו: "'עלינו' אני מוצא ראשונה טור או"ח, סי' קל"ג. לפי ברלינר,² כבר רוקח כלל אותו בשחרית'. ואכן, ברלינר ציטט במקום זה מדברי הרוקח בסי' שכד, שכתב שם, בסוף

1 אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 63. וראה מ' שטראשון, מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט, עמ' צו.

2 א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, ירושלים תש"ה, עמ' 49.

הלכות תפילה: 'יענך ובא לציון ואחר גומרים קדיש, וקורין עלינו לשבח עד "תמלוך בכבוד" כל יחיד ויחיד'. אם כן, תפילה זו נזכרת כמאה שנה לפני 1300. נראה שאלבוגן לא הצליח למצוא את המובאה שציין לה ברלינר ועל כן היסס להסתמך עליה, כי חשבה קדומה מדי. בספרי השימוש הרגילים כבר נתקבל ספר הרוקח כמקור הספרותי הראשון לתפילת 'עלינו'. ואולם, כפי שניתן היה לצפות מראש, לקחה ר"א מגרמייזא מרבו, ר' יהודה החסיד, שכבר כלל תפילה זו בין הקטעים שחלק בהם על נוסח תפילתם של בני צרפת, ונוף בהם קשות על ששינו במילותיה ופגעו בספירת אותיותיה. וזו לשונו: 'רבים מעמי הארץ, אנשי צרפת ואשכנז, נוהגים לומר "אל אל לא יושיע" [...] ויש שנהגו לומר "לאל לא יושיע", וכל זה הבל הוא'.³

אף שנכונה קביעתו של אלבוגן, כי לפי מחזור ויטרי (עמ' 62) 'כבר הולך לו שליח ציבור ויושב' לאחר אמירת קדיש שלם בסוף 'ובא לציון', אין זו ראייה של כלום, שהרי כבר ראינו בספר הרוקח שתפילת עלינו אמרו היחידים כל אחד ואחד לעצמו, לאחר שהלך לו שליח הציבור וישב. לעומת זאת, בסדר התפילה גופו המשולב במחזור ויטרי, בכ"י קלגסבלד של המחזור שזמנו אמצע המאה השתים עשרה, נזכרת תפילת 'עלינו'. לאחר קטע 'ובא לציון' והקדיש, פרק פג בתהלים וצרור פסוקים, נאמר: 'ואומר בלחש' "עלינו לשבח".⁴ אם כן, אנו יכולים לקבוע בוודאות שתפילת עלינו לשבח הייתה ידועה בצרפת כבר באמצע המאה השתים עשרה כפרק הסיום של התפילה.

על רפיפותה הליטורגית וההלכתית של תפילת 'עלינו לשבח', עוד זמן רב לאחר כל אלה, יעידו דברי הרב מנחם המאירי: 'המתפלל כשם שהוא צריך לשהות מעט קודם תפילה כך צריך לשהות מעט אחר תפילה, שלא יהא כפורק משאו מעליו והולך לו [...] ומכאן תיקנו לומר פסוק של "אשרי" קודם "תהלה לדוד" ללמדנו שמאותו פסוק יצא לנו לשהות מעט קודם תפילה; וכן לטעם שאחר תפילה תיקנו קריאת שיר מזמור [תהלים פג] או עלינו לשבח' (בית הבחירה לברכות לב ע"ב). וראה מה שכתב הרב חיים בן דוד, תלמיד הרשב"א, בספרו צרור החיים (ירושלים תשכ"ו, עמ' יח): 'ואחר סיום התפילה היו שוהין קצת בבית הכנסת ואומ' עלינו לשבח, ומנהג בצרפת שאין אומרים אותו בתפילת מנחה ואפילו בשבת, רק בשחרית

3 ראה ערוגת הבשם, ד, עמ' 98. וראה תא"שמע (לעיל מבוא, הע' 104), עמ' 65-77.

4 מחזור ויטרי, עמ' 75. אמירה בלחש מעידה, בדרך כלל, על פקפוקים ביחס לתוקפה של האמירה, וזהו הפתרון הרווח במנהג אשכנז לספקות ממין זה. ואולם במקרה שלנו קשורה הלחישה בהתקפה הגסה על הנצרות שהייתה כלולה בקטע; ראה להלן עמ' 146-147. אגב דרכנו נציין, כי האות תי"ו הרשומה במחזור ויטרי לפני מילים אלה מציינת את גבולה התחתון של תוספת קודמת, ואינה באה לציין את המשפט הזה כתוספת, כפי שהבין ש' טל, הסידור בהשתלשלותו, ירושלים תשמ"ה, עמ' צב-צג. זהו ספר קצר של תשובות לשאלות שנשאל טל בעקבות מהדורת הסידור 'רינת ישראל' שהוציא לאור.

וערבית, שעה שאומרים שמע ישראל.⁵ עד לזמן הרמב"ן לא מצאתי כל עדות לאמירת 'עלינו' בפי יהודי ספרד, והעניין כולו נושא אופי אשכנזי ייחודי.

ב

מכל קטעי התפילה שאחרי 'ובא לציון', תפילת 'עלינו לשבח', המסיימת דרך קבע את שלוש תפילות היום, היא בבחינת חידה של ממש בחקר התפילה. ממעמד של נספח טפל, בלתי מחייב ומאוחר, הפכה התפילה לקטע חובה המסיים את כל תפילות הקבע שלנו. כידוע, מקורה בתפילת ראש השנה, שבה היא משמשת פתיחה לימלכויות ונהוג לייחסה לסדר 'תקיעתא דרב'. תוכנה, כדברי אלבוגן: 'משבח את רעיון מלכות שמים עלי אדמות' ו'משמעות דתית נעלה נודעת לעובדה שהאידיאה הנשגבה של איחוד כל האנושות לעתיד לבוא בעבודת האל האחד נעשה חלק מתפילת כל יום'.⁶ הערכה דומה מצאנו גם בפיו של ברלינר,⁷ הקובע שתפילה זו 'מצהירה בגלוי ובצורה נעלה ומרוממת את הנפש, את אמונתנו המוצקת והוודאית באל אחד ונצח, בורא עולם ומלואו. תוך הכרה זו בלב ובאותו שיר על השפתיים עלו מקדשי השם בישראל בימי הביניים על המוקד וכך סיימו את פרשת חייהם'.⁸ מכל מקום תפילת 'עלינו לשבח', במשמעות הדתית הנזכרת ובאידיאה נשגבה זו,

5 מנהגנו לומר 'עלינו' שלוש פעמים ביום, אחר כל תפילותינו, הוא על פי קבלת האר"י. הרעיון שאמירת 'עלינו' היא כעין 'שיר ייחוד', וכשאין אומרים 'שמע ישראל', שהיא הצהרת הייחוד הנשגבה, אין אומרים גם 'עלינו', קשור בתפיסות קבליות שקדמו לאר"י, שהרי כך כתב הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז מכ"י, חלק שמיני, בני ברק [חש"ד], סי' לג): 'שאלת ממני איך ינהוג בעניין עלינו לשבח בתפילת המנחה, לפי שראית כמה בני אדם אין אומרים אותו, ואומרים כיון שאין בה קריאת שמע, שהיא הייחוד, שאין לומר בה עלינו לשבח שנתקן בסוד הייחוד. תשובה: איני רואה לבטל ממני עול מלכות שמים אפילו שעה אחת, ושבח נאה כזה ראוי לאדם לומר כמה פעמים בכל יום, וכל שכן בתפילת המנחה, ואדרבה – מפני שאין באותה תפילה קריאת שמע, צריך לומר עלינו לשבח שהוא במקום קריאת שמע, והוא הייחוד הגמור'. המקור הספרותי הראשון הידוע לנו, הממליץ לומר עלינו לשבח שלוש פעמים בכל יום, היא התשובה המזויפת על שם רב האי גאון, שג' שלום נטה לייחס את חיבורה למקובלי חוג העיון אשר פעלו בפרובנס במפנה המאה השתים עשרה. ראה ג' שלום, 'קבלת ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן', מדעי היהדות ב (תרפ"ז), עמ' 191–192. ואולם א' וולפסון הוכיח כי תשובה זו היא מזויפו של משה די ליאון, וזמנה מאוחר אפוא בכחמישים שנה. ראה E. Wolfson, 'Hai Gaon's Letter and Commentary on "Aleinu": Further Evidence of Moses De Leon's Pseudepigraphic Activity', *JQR* 81 (1990–1991), pp. 365–409. אין לדבר זה נגיעה של כלום לעניין שלפנינו.

6 אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 63.

7 ברלינר (לעיל הע' 2), עמ' 48.

8 ראה א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ה, עמ' קלד, קמח, קמג; ש' אברמסון, נוסח ברכה על קדושת השם, תורה שבעל פה יד (תשל"ב), עמ' קנז-קסד.

מופיעה בתפקידה זה בסידורי התפילות למן אמצע המאה השתים עשרה, ואין אנו יודעים למה ועל מה. גם מקומה של תפילה זו מתמיה, לכאורה. אמנם, סיום התפילה הוא מקום נאה להצהרת אמונים לאידאה, אלא שבאמת אין היא סיומה של התפילה כלל. תפילת 'עלינו' אינה אלא קטע הסיום – ועל פי מנהג אשכנז קטע הפתיחה! – של קבוצת נספחים קטנה, שקטעים מתוכה היו נאמרים כרשות ולא כחובה, ועדיין כך הם נאמרים, על פי המנהגים השונים, לאחר תום התפילה וכטפל גמור לה. פליאה היא אפוא כיצד נדחקה הצהרת אמונים נשגבה שכוז למעמד של נספח צדדי וטפל לתפילה, ובמאה השתים עשרה דווקא. ומדוע לא נאמרה קודם לכן? הלא דבר הוא.

אינני חולק כלל על האופי הנשגב של התפילה ועל סגנונה ההמנוני. הדבר היה ברור יפה כבר לראשונים, והם האריכו מאוד בשבחה והפליגו בקדמותה, עד לימי משה רבנו ויהושע בן נון, וחייבו לאמרה – בראש השנה כמובן – בכוונה גדולה ובנעימת שיר נלבבה. וכדברי בעל ערוגת הבשם: 'כל איש הירא את ה' ישים על ליבו תכונת השכל וישים לבבו כבשר רך ויכוון מאוד מאוד כשיאמר עלינו לשבח, כי שיר השירים הוא, ויהושע משרת האלקים יסדו כשנכנס לארץ הקדושה'.⁹ דברים ברוח זו מצויים הרבה בספרותם של חסיד אשכנז, שגם רבי אברהם ב"ר עזריאל בעל ערוגת הבושם נמנה עמם. הראשונים גם חייבו לאמרה בעמידה דווקא, כמפורש בספר ארחות חיים ובספרים אחרים. צריכים אנו להבין אפוא מדוע וכיצד חדרה תפילה זו לשגרת תפילות החול לקראת סוף המאה השתים עשרה, ומדוע וכתה לפופולריות רבה שכוז.

יתר על כן, המתבונן בנושא בהקשרו המלא ייווכח כי השאלה נוגעת לכל הקטעים הבאים לאחר סיום התפילה, כפי שנקבע בתקופת הגאונים, היינו לאחר אמירת 'ובא לציון' והקדיש השלם שבעקבותיו. קטעי 'אין כאלהינו' ו'פיטום הקטורת', פרק פג בתהלים, שיר של יום, קטעי אגדה תלמודיים קצרים, פרשת עשרת הדברות, פרשת המן ופרשת בלק, צרורות של פסוקים ואמירות ומגוון תחינות המצויים עד היום בסידורים השונים שבידינו, קצתם בתוך מסגרת התפילה התקנית כביכול וקצתם מחוצה לה וממילא גם נפוצים פחות – כל אלה דורשים הסבר, וקטע 'עלינו' אינו אלא אחד מהם. מקצת הקטעים נראים לנו מבוררים בטעמם. פרק 'פיטום הקטורת' נאמר במקדש חציו בבוקר וחציו בערב. קריאת עשרת הדברות שולבה במקומות שונים בתפילה בכל הדורות, אם דרך קבע ואם דרך ארעי, וכניסוחו של עזרא פליישר: 'יש להניח שבשעה שביטלו את אמירת הדברות מפני טינת המינים, לא ביטלו את אמירתם כליל, אלא ביטלו את אמירתם כל יום, כתפילת חובה צמודה אל קריאת שמע. אותה שעה עצמה עשאוה מן הסתם אמירת רשות במסגרת ברכות השחר ופסוקי דזמרה, שלא נחשבו חלק מתפילת

החובה ולא נאמרו ברבים.¹⁰ כמה ממרכיבי התפילה שאחר התפילה ניתן לבאר בדרך נוחה פחות או יותר, אבל רוב המרכיבים סתומים ועניינם אינו ברור, ותפילת 'עלינו' בכלל זה.

כבר אמרנו כי מקורה של תפילת 'עלינו לשבח' בתפילת מוסף של ראש השנה, כפתיחה לסדר מלכויות, והיא מיוחסת ל'תקיעתא דרב' הקדומה. ייתכן מאוד שהיא קדומה אף לרב, כמו שטען י' היינמן.¹¹ לדעתו, תפילת 'עלינו' היא מטיפוס התפילות שמיסודו של בית המדרש, שכן מצויים בה כמה וכמה סימנים המעידים על כך, ועל כן העלה את ההשערה שמוצאה הראשון בתפילת אנשי המעמד בבית המקדש.¹² במרכז תפילתם עמדה הקריאה היומית בתורה, בפרקי 'מעשה בראשית' (משנה, תענית ד, א), והיינמן שיער שתפילת 'עלינו' נאמרה בסוף קריאה זו כסיכום רעיוני לתוכנה. היינמן גם הסתמך על הקשר הישר, שהוכיח לראשונה ג' שלום,¹³ בין תפילת 'עלינו לשבח' לספרות הסוד של המרכבה הקדומה, שמוצאה לדעת שלום בתקופת התנאים. היינמן אף ציין את קשריה ההדוקים של ספרות זו עם פרקי 'מעשה בראשית'. לדעתו, הקטע נלקח מסדר המעמדות היומי שבמקדש אל תפילת ראש השנה, וממנה נקלט בספרות המרכבה.¹⁴

דברים אלה הם בגדר השערה בלבד, ואפילו אם נכונים הם, אין בהם כשלעצמם כדי לענות על השאלה שפתחנו בה: מה היה מקומה של תפילת 'עלינו לשבח' עד למאה השתים עשרה, ומה נתחדש במאה ההיא שהעלה אותה לגדולה? אף על פי כן, הרעיון שתפילת 'עלינו' יסודה בסדר התפילה של אנשי המעמד הוא המפתח הנכון להבנת דרך השתלבותו – המאוחרת לכאורה – של הקטע בסיום תפילת השחר (ולאחריה גם בשאר תפילות).

אקדים ואסכם את הדברים בקצרה, לפני הצגתם המפורטת: בימי הביניים הקדומים נהגו יחידים באשכנז ובצרפת לומר בסוף התפילה, לאחר 'ובא לציון', סדר מעמדות יומי, שהכיל פרקי אמירה שונים מן המקרא ומן התורה שבעל פה, על יסוד תפילתם המשווערת של אנשי המעמד הקדמונים. למן אמצע המאה השתים עשרה הלך ונתמעט סדר זה וירד ממעמדו, אף על פי שהיו מי שאמרוהו, באופן

10 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 272.

11 י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, 'ירושלים תשכ"ד', עמ' 173–175.

12 לעניין זה, שיש לו חשיבות מרכזית בסוגיה שלפנינו, ראה תבורי (לעיל מבוא, הע' 20), עמ' קמה-קס.

13 G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York 1965, p. 27.

14 מ' בראילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת גן תשמ"ז, עמ' 38–39, העלה את ההשערה כי מקורה של התפילה בספרות המרכבה ומשם נלקחה לתפילת ראש השנה. טענה הפוכה והפניות ביבליוגרפיות נוספות העלה M. D. Swartz, 'Ala'y le-shabbeah: A Liturgical Prayer in העלה', *JQR* 77 (1986–1987), pp. 179–190. אני נוטה לקבל את דעתו של שוורץ. וראה מה שהגיב על כך מ' בראילן, 'מקורה של תפילת "עלינו לשבח"', דעת 43 (תשנ"ט), עמ' 5–25.

פרטי, עד לדורות האחרונים. תפילת 'עלינו' הייתה סעיף אחד מסעיפי סדר זה, ושם היה מקומה לפני הופעתה בסידורים בין פרקי הסיום של התפילה הרגילה. עם שקיעתו ההדרגתית של הסדר, שוקעו חלקים ממנו בתוך התפילה היומית הקבועה ונתפזרו בה במקומות שונים: לפני התפילה, בתוכה ובסופה. קטע 'עלינו לשבח', וקטעים אחרים כיוצא בו, על פזורה זו ייחשב. נבאר זאת עתה ביתר פירוט.

ג

נושא המעמדות כמעט שלא נחקר, עד שהקדיש לו א"א אורבך מאמר חשוב וחלוצי.¹⁵ הוא בדק כמה וכמה כתבי יד עתיקים של סידורים נוסח צרפת, ורשם את ההתפתחות שחלה לדעתו באמירת המעמדות. ברוב כתבי היד רשום על הסדר, המכונה גם 'סדר המערכה', שמו של רבי אליהו הזקן ב"ר מנחם ממאנש, החכם הצרפתי הידוע מן העיר לה מנש (Le Mans) שבצרפת, שחי במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה.¹⁶ במרכז הסדר נמצאת קריאה יומית של פרשת הבריאה, מחולקת לשבעת ימי השבוע. קריאה זו מחולקת באופן דומה לפרשת 'האזינו', ובסופה פרק תהלים יומי (שיר של יום), פרק יומי מן הנביאים, ופרשת הקרבנות לפי תיאורה וסדרה שבפי אביו שהיה 'מסדר המערכה' (יומא כז ע"ב). קטעים נוספים נכללו בסדרי מערכה אחרים, מאוחרים יותר לדעתו של אורבך, ובהם אחד עשר פסוקים שתחילתם נו"ן וסופם נו"ן, פרשת המן, פרשת פנחס המקנא, בקשות בסגנון 'ריבון כל העולמים', פיוטים אחדים (מהם משל רבנו אליהו הזקן עצמו), צרורות פסוקים ועוד קטעים קצרים שונים, בעיקר מן התורה. ואולם באף אחד מן המקורות הרשומים במאמרו לא נכלל קטע 'עלינו לשבח' בתוך הסדר.

והנה, נתגלה באוקספורד סידור קדום (Ms. Corpus Christi College, 133), שעל עמודיו האחרונים רשם בעליו רשימת נכבדים אנגלים שהיו חייבים לו ממון. דפי הרשימה הם מגוף קונטרס הסידור, ומכיוון שרבים מן הנכבדים הללו ידועים לנו בשמם, בתפקידם ובמעמדם באנגליה, ניתן להוכיח כי הרשימה נכתבה בשנת 1190 לערך, וייתכן שאף עשור אחד קודם לכן. מובן אפוא כי הסידור עצמו קודם לתאריך זה.¹⁷ הסידור הוא נוסח צרפת, והוא טעון תיאור ומבוא מפורט כדי לעמוד על מלוא חשיבותו לידיעת תולדות התפילה בימי הביניים. לצורך הדיון כאן די

15 אורבך (לעיל מבוא, הע' 19), עמ' 313-327.

16 עליו ראה ע' פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן, קבץ על יד יא [א] (תשמ"ה), עמ' 71-59; א' גרוסמן, 'העליה לרגל של ר' אליהו בן מנחם', תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 275-278; הנ"ל, חכמי צרפת, עמ' 80-120. בעלותו על סדר המעמדות לא נדונה במחקר.

17 M. Beit-Arié, *The Only Dated Medieval Hebrew Ms. Written in England (1189 CE)*, London 1985, pp. 33-35.

לציין כי תפילת 'עלינו לשבח' על שני חלקיה, בנוסח זהה כמעט לגמרי לשלנו, קבועה בו בסוף תפילת שחרית, כסיומה האחרון, ומיד לאחריה רשומה הכותרת 'תפילת ערבית'. לאחר קדושה דסדרא שבסיום תפילת השחר נוספו פרק פג בתהלים ('מזמור לאסף') וצרור של פסוקים ('שעיהו ח, י; משלי ג, כה; ישעיהו מו, ד; מלכים א ח, נד-ס; מיכה ד, ה), ואחריהם רשומה תפילת 'עלינו לשבח'. אם כן, אנו יכולים להקדים בוודאות את מועד ראשית הופעתה של התפילה לאמצע המאה השתים עשרה. בסוף תפילת ערבית אין תפילת 'עלינו' נזכרת. ואולם, לצורך הדיון שלפנינו חשוב לציין שהסידור כולל בתוכו גם סדר מעמדות מפורט, ללא כותרת וללא ייחוס בעלות, והוא הקדום ביותר שהגיע לידינו עד כה.

להלן תיאורו של סדר המעמדות, הנמצא בסוף הסידור (דפים 299-315), לאחר השלמת כל תפילות החול, השבת והמועדים, וכחתימה כוללת לסדר התפילות כולו:

- (א) סדרת פרקי תהלים: (1) [ללא כותרת]: יח; (2) 'ליום כיפור': לב; (3) [ללא כותרת]: ל; (4) 'לפורים': כב; (5) 'לתשעה באב': עט.
- (ב) (1) קבוצה של שבעים פסוקים, ולאחריה הכותרת: 'אלו הפסוקים טוב לומר אחר שבעים פסוקים להציל מכלי זיין'; (2) אחד עשר הפסוקים המתחילים באות נו"ן ומסיימים באות נו"ן. לאחריהם כותרת 'ואומר אלו הפסוקים': (3) פסוקים הנאמרים ישר והפוך (ת)הלים לב, ז; בראשית לא, מט; שם לב, ב; ירמיהו י, י; 'מלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו'; שמות טו, טז; תהלים מו, יב; שם פד, יג; שם כ, י; שם טז, ח; משלי ג, ו; דברים יח, יג), הקטע 'ויסע מלאך האלהים' עד 'ויבקעו המים' (שמות יד, יט-כא); (4) "'ויהי נועם" למפרע'.
- (ג) בקשת 'יהי רצון' בסגנון של השבעה, וזה לשונה:

יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי [...] האל הגדול הגבור והנורא, שלא אחטא, ומה שחטאתי לפניך מרק ברחמיך הרבים. ושאהיה לך עבד נאמן כל הימים, ושתרום קרני ושתזהר מזלי, והטריפני לחם חוקי, ופרנסני בכבוד ולא בביוזי, ותצילני מצריכות בשר ודם ולא מהלואתם, ומכל חטא [...] ומכל מיני הפסד ומכל מיני דבר רע.

בשמך הגדול הגבור והנורא [...] בשם החקוק במצח אהרן ובעזקתא דשלמה ובעזקתא דתטריאל ובעזקתא דמטטרון קדישא רבה עבד ה' הנקרא על עצמו, ובעזקתא דגבריאל ובעזקתא דשמיאל ובעזקתא דנהריאל ובעזקתא דצוריאל, בשם המפורש של ארבעים ושתיים אב"ג, והשם אהיה אשר אהיה, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, יברכך ה' וישמרך [...] אנה השם מחול לי על מה שעויתי וחטאתי ופשעתי וגלה לי סוד הדבר שאני שואל ממך. משביע אני בכתר הגדול הגבור הנורא [...] היה לי לעזרה ולתשועה משגב ומפלט מוחל וסולח. היה לי למגן וחנינה מחרב פיפיות והושיעני מלשון הרע

ומאדם רע ומעניות ומאנשי בליעל וממיתה משונה [...] ותגונני בצל ימינך [...] אני פב"פ והגן עלי בימינך ופרנסני [...] ותעשה רצוני ותמלא משאלות לבי לטובה כי אתה שומע תפילת עמך ישראל ברחמים. ברוך אתה ה' שומע תפילה.¹⁸

(ד) [סדר מעמדות]. (1) ויקרא ו, א-ו: 'זאת תורת העולה'; (2) פרשת הבריאה עד 'יום אחד'; (3) פרשת האזינו עד 'הוא עשך ויכוונך'; (4) תהלים כד; (5) ישעיהו מד, ו-ז; שם מב, ה-ט; (6) 'אביי הוה מסדר מערכה' עד 'השלם עליה כל הקרבנות כולם'; (7) 'פרשת המן' (שמות טז, ד-לו); ליד פסוק כב ('ויהי ביום השישי') נרשם בסידור: 'ליום ששי', וליד פסוק כה ('ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום') כתוב: 'לשבת'.

לאחר פרשת המן רשום בכתב היד: 'ליום שני יאמר (1) תרומת הדשן'. לאחריה רשומים: (2) קטע הבריאה ליום שני; (3) הקטע השני מתוך פרשת האזינו (אות ז') מתוך הסימן 'הזיו לך'; (4) תהלים מח; (5) ישעיהו מב, י-יג; מ, יב-יד; (6) 'ואומר עשרת הדברות'.

'ליום שלישי': (1) פרשת הבריאה ליום שלישי; (2) הקטע השלישי מפרשת האזינו; (3) תהלים פב; (4) 'נביאים' – יואל ב, יח-כד; מלאכי א, יא.

'ליום רביעי': (1) קטע הבריאה ליום רביעי; (2) הקטע הרביעי בהאזינו; (3) תהלים צד; (4) ירמיהו לא, לה-לו; ישעיהו ס, כא.

'ליום חמישי': (1) קטע הבריאה ליום חמישי; (2) הקטע החמישי בהאזינו; (3) תהלים פא; (4) 'יחזקאל, לד, כה-כח';¹⁹ (5) חבקוק א, יד-יז.

'ליום השישי': (1) קטע הבריאה ליום שישי; (2) הקטע השישי בהאזינו; (3) תהלים צג; (4) ישעיהו מה, יב; ירמיהו כו, ה; שם כט, ה-ז; (5) קטע מפרשת המן, מן המקום שצוין לעיל ביום ראשון.

'לשבת': (1) פרשת 'ויכולו'; (2) דברים לב, מד-מו; (3) תהלים צב; (4) ירמיהו יז, כא-כב; (5) תהלים כג; (6) פרשת בלק – במדבר כג, יט-כד ('לא איש אל ויכו' עד 'ודם חללים ישתה'); (7) דברים י, ב – יא, כב.

ייתכן מאוד, אם כי אין הוכחה לכך, שקטעי סדר המערכה נאמרו בכל יום ויום, ולא נרמזו משום שאין שינוי באמירתם. דע שהדבר אפשרי, שהרי פרשת המן לא סומנה כלל אלא ליום שישי, אך בוודאי נאמרה בכל הימים, שהרי מקום תחילת אמירתה בימים אלה צוין במפורש בגוף פרשת המן שנכתבה בסדר ליום ראשון. (ה) תפילת עלינו לשבת. קטע זה מסיים את הסדר כולו. ואולם נוסח התפילה שונה כאן, משום שהוא מכיל עיבוד מורחב מאוד של חלקן הפנימי ושל תחילתו: 'עלינו לשבח לאדון הכל, לתת גדולה ליצר בראשית, שלא עשאנו כגויי הארצות

18 על ברכה זו בשם ובמלכות ראה תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 140.

19 במקום מילת 'בו' שבפסוק, כתוב לפנינו 'חרפת רעב'.

ולא שם חלקנו כחלקם וגורלנו כגורלם, שהם משתחוים להבל וריק ומתפללים לאל לא יושיע, אדם, אפר, דם, מרה, בשר סרוחה, רימה, טמאים וטמאות, מנאפים ומנאפות, מתים בעוונם ונמקים ברשעם, בלוי עפר, רקובי רימה ומתפללים לאל לא יושיע'. נוסח זה דומה לנוסח שבסדר התפילה הכלול בספר עץ חיים לרב יעקב חזן מלונדון, איש המאה השלוש עשרה (א, עמ' קכו), אם כי שם מסיימת תפילת 'עלינו' את הקדושה בסדרא.²⁰

ד

עיון קל בתוכן הסדר מלמד כי רק סעיף ד, שכינתיו 'סדר המעמדות', מופיע בכל כתבי היד שרשם אורבך (וגם בכתבי יד אחרים). יתר סעיפי הסדר מופיעים רק במקצת כתבי היד, אחד פה ואחד שם, ואין אחד מהם המכיל את רוב הסעיפים יחד. כתב היד הקדמון שלנו, והוא קדום, כאמור, לכל כתבי היד האחרים כולם, הוא לבדו מכיל את כל המרכיבים הרשומים לעיל. הדבר מלמד שאין כאן התפתחות היסטורית מן המועט אל המרובה והמגובב, כפי שסבר אורבך (שלא היה לפניו עדיין כתב היד שהזכרתי, מפני שנתגלה רק לאחרונה), אלא אדרבה, מן המרובה אל המועט. הסדר הלך והתמעט והשיר מעליו את כל הקטעים שאינם קשורים לתפילת אנשי המעמד במישרין, עד למינימום הסופי, אף שמינימום זה עצמו אכן נתרבב במקצת על ידי הוספת קטעי אגדה מששת סדרי המשנה לששת ימי השבוע, כמו שציין אורבך. תהליך זה נתרבב מפני שמקצת המרכיבים נשתלבו אט אט במערכת התפילה עצמה, לפנייה (קרבנות), בתוכה (תפילת 'עלינו', קטעי אגדה וצורות פסוקים) ולאחריה (פרשיות המן, בלק ופנחס). וממילא הם נעקרו בהדרגה מסדר המעמדות, ובסופו של דבר הוא השיר מעליו את כל החלקים האחרים והועמד על עיקרו ועל גרעינו בלבד. הגדילה לעשות מכולם תפילת 'עלינו', שנקלטה כתפילה סמוכה לסיום התפילה – עם פרק פג בתהלים – כבר במחצית השנייה של המאה השתים עשרה, כפי שראינו לעיל. וכך נשמטו שני מרכיבים אלה מתפילת המעמדות כבר בשלב מוקדם זה, ושוב לא נכללו בשום כתב יד אחר של סדר מעמדות שרשם אורבך או שראיתי אני. עם שילובן של יחידות נוספות מתפילת המעמדות במסגרת תפילת השחר הרגילה נשמטו אף הן מתפילת המעמדות, ועמן

20 משורותיו הראשונות של נוסח מנופה זה של תפילת 'עלינו לשבח' מוכח בבירור כי אכן יש בתפילה זו מסר אנטי-נוצרי ספציפי, אף כי סמוי, והמתפללים הבינוהו היטב בתקופה קדומה זו. יש מכאן תמיכה גדולה למה שכתב וידר, התגבשות נוסח התפילה, עמ' 453-468. הנוסח 'כסאו היקר' רשום כמס' 7 ברשימת 10 הנוסחים שהעלה וידר מתוך כתבי היד. לדבריו: 'פורמולה זו מופיעה בכתבי יד המשפטים את מנהג צרפת, או כתבי יד צרפתיים-גרמניים'. וראה עוד חלמיש (לעיל מבוא, הע' 64).

נשמטו ואבדו בהדרגה קטעים נוספים שהדורות המאוחרים לא מצאו בהם עוד תוכן ועניין. אף המיעוט הנותר לא נתקבל יפה על דעתם של הדורות המאוחרים. עם זאת, הרב יעקב עמדין בהקדמתו לסדר המעמדות הפריז על המידה בסידורו, כאשר תקף את הסדר מכל צדדיו, חשבו לטעות ולבלבול וכמעט לעם-ארצות, וראה בו אוסף אקלקטי של חכם מאוחר.²¹

ראינו אפוא, כי לא נתמלאה יריעת התפילה, לפניו ולאחריה, אלא מהידלדלותה ומשקיעתה של תפילת המעמדות. אכן, לקט נבחר מתוכה זכה להתאקלם ולהתאזרח במסגרת התפילה התקנית עצמה או כסמוך על שולחנה, ותפילת 'עלינו' בכלל זה. אנו צריכים לתת עתה את דעתנו על משמעותן המקורית של היחידות השונות ועל סיבת הכללתן בתפילת המעמדות הקדומה.

במכלול המעמדות השלם היו כמה מרכיבים ברורים. ואלה יסודותיו העיקריים: (א) הקריאה בפרקי הבריאה, כפי שעשו אנשי המעמד בהיות בית המקדש עומד על מכונו; (ב) הקריאה בפרשת הקרבנות, שאיננה מנויה במשנתנו, אך כתובה בגרסת התוספתא שעמדה לפני רבנו חננאל והערוך (ראה ר"ש ליברמן לתוספתא תענית פ"ג, עמ' 1103, שורה 13); (ג) הקריאה בפרשת האזינו, לפי סימני הזי"ו ל"ך, שהוא השיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש במוספי שבת (ראש השנה לא ע"א); (ד) פסוקים אחדים מנביאים אחרונים; (ה) שיר של יום שהיו הלויים אומרים בשעת ניסוך היין בבוקר ובערב (משנה, תמיד ז, ד); (ו) ארבעה מזמורי תהלים לארבעה מועדים בשנה; (ז) פרק פג בתהלים; (ח) סדר המערכה; (ט) קטעי שמירה מאגיים ובקשות להצלחה; (י) קצת פרשות מיוחדות: פרשת המן, בלק, פנחס ועשרת הדיברות.

הקטעים א-ג, ה הם קטעי קריאה בתורה ובספר תהלים שהיו נוהגים בבית המקדש, בחלוקה למנות יומיות קבועות, ובהם ליוו הלויים ואנשי המעמד קטעים שונים של סדר עבודת הקרבנות. גם קטעי מכיל פרקי קריאה מן התורה, מהם שהיו נאמרים במקדש במסגרת הנזכרת, כגון עשרת הדברות, ומהם שקריאתם בציבור במהלך התפילה הומלצה כבר בתלמוד הירושלמי (ברכות א, ה), כפרשת בלק ובלעם, שהייתה ראויה להיאמר בציבור ואינה נאמרת 'כדי שלא להטריח את הציבור'. נוספה עליהן פרשת המן, שאף על פי שאין עניינה נזכר בירושלמי שם, הייתה ידועה לראשונים בשם 'סוף יומא ירושלמי': 'כל האומר פרשת המן בכל יום

21 'לא יכולתי לירד לסוף דעת אותו המסדר [...] חיפשתי ופשפשתי פנקסים וספרים, לא מצאתי מי הוא ומה שמו, ועל מה קרה לכל הסדר ההוא מעמדות, כי אנשי המעמד שהיו עומדים על הקרבן לא היה להם סדר זה, רק שהיו קורין בס"ת מעשה בראשית [...] והיו מתפללים על קרבנם [...] אבל כל שאר קריאות והגדות ותחינות שסידר זה החכם לא ידעתי להם שורש, כי אם מרצונו ודעתו [...] אכן דברים רבים שהציג אינם מושכלים לענ"ד'. ראה סידור בית יעקב, למברג תרס"ד, עמ' תלד. אף על פי כן לא רצה לעקור תפילה זו לגמרי, וכללה בסידורו תוך הטלת שינויים רבים, דרך השמטה ודרך הוספה.

מובטח לו שאין מזונותיו נחסרין.²² קטע ד משלים את הקריאה בנביאים, החסרה בקטעים הקודמים, והוא מעין 'הפטרה' לקריאה בתורה. קטע ח הוא ביטוי בשפתיים של סדר היום המקוצר של עבודת המקדש, והוא מביא לידי ביטוי, יחד עם הקטעים הקודמים, את הקשר האידיאלי העמוק שבין התפילה לעבודה במקדש. קטעים ו-ז קדומים אף הם, כמו שיבואר להלן. קטע ט הוא מסכת קצרה של בקשות ותפילות מאגיות ומאגיות-למחצה להצלחה בחיים, באווירה שיש בה מעט מן הדמיון לספר 'הרזים' הקדמון. הוא נתבטל בצורתו זו מן הסידורים בתקופה קדומה יחסית, ואין לו זכר בכל כתבי היד שהזכיר אורבך, שהתחזקות והבקשות בהם נקיות מכל רמז מאגי.

ניתן אפוא להגדיר את מערכת המעמדות כמסגרת ליטורגית נפרדת של אמירות רשות, שנוספה על התפילה בציבור. בתוך מסגרת זו אורגנו שתי חטיבות שונות. החטיבה האחת כללה קטעי תורה וכתובים, שידוע עליהם שנאמרו בפי קבוצות שונות במסגרת עבודת המקדש בבית המקדש, או ביחס לעבודה זו, קטעי נביא כהשלמה להם, וקטעי משנה ותלמוד העוסקים בקרבנות ובתלמוד תורה. החטיבה האחרת נוספה בתאריך קדום כלשהו, והיא כללה קטעים מספרות ההיכלות, ובהם פרק 'עלינו לשבח'. נראה שגם 'אין כאלהינו' שייך לחטיבה זו, אף שלא מצאתיו עד עתה בשום סדר מעמדות, שהרי מקורו בספרות זו. כמו כן שולבו במערכת כולה קטעי תפילה ובקשה מכל הסוגים, ויש לשער שכמותם נכללו גם בתפילות של אנשי המעמד שבמקדש, כדברי אלבוגן: 'אפשר להניח מן הסתם שמלכתחילה היו כלולים בהם גם אייאלו מזמורים. בבוקר נוספו על כך פרקי הודאה באמונה, עשרת הדברות וכו'. והדעת נותנת שבכל ארבע התפילות היה מקום גם לבקשות. אנו יודעים שיושבי העיירות והכפרים היו תולים עיניהם בשעת מצוקה בנציגיהם שבירושלים שיתפללו בעדם (תענית כב ע"ב).'²³

המערכת נועדה בעיקרה ל'יחידים', כפי שעולה בבירור מן הבקשה (סעיף ג), שזכרו בה שמות מאגיים שונים. אין סיבה מספקת לפקפק בייחוס המסגרת כולה לרב אליהו הזקן ממאנש, אם כי ייתכן שתרומתו מצטמצמת לארגון המערכת, שנתקיימה גם לפניו, ולא לעצם אמירתם של הקטעים, כולם או קצתם.

ה

מה ידוע לנו מן המקורות על תולדות שילובם של כל הקטעים הללו בסידור התפילה?

22 ראה מה שציין אורבך (לעיל מבוא, הע' 19), עמ' 321 הע' 64-65.

23 אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 181.

פרק פג בתהלים נאמר בסיומה של התפילה, על פי נוסח אשכנז, במשך שנים רבות, כפי שמופיע במחזור ויטרי שהבאנו לעיל,²⁴ בספר המככים, ועוד. בנוסח ספרד נהגו לומר תהלים פרק פו, ובראש חודש, בחול המועד, בחנוכה ובפורים מזמורים אחרים, 'לפי ענין הימים' שנרמז בהם, כפשוטם או כמדרשם. אלו הם ארבעת המזמורים שבכתב היד שלנו, הרשומים לעיל (א), אלא שהם מציינים למועדים אחרים בשנה: ליום כיפור – פרק לב, לתשעה באב – פרק עט, ללא כותרת (מן הסתם לפסח) – פרק יח, ולפורים – פרק כב. פרק עט לתשעה באב רשום במסכת סופרים (מהד' היגער, יח, ד), פרק יח, כנראה לפסח, רשום במחזור מן הגניזה,²⁵ פרק כב לפורים רשום בספר המנהיג, ופרק לב ליום הכיפורים לא נודע לי ממקור אחר, אבל הקשרו ברור ('אשרי נשוי פשע כסוי חטאה'). מזמורים אלה נאמרו לפני פסוקי דומרה, לאחר פרק 'איזהו מקומן', וכמו שכתב רש"י בפירוש התפילות שלו שבספר הפרדס (עמ' שכא): 'איזהו מקומן אומרים בכל יום, ובוחרים להם מזמור, ובסוף כולם פותחים בתהילה לדוד'. שורת מזמורים זו, לימות החול ולמועדים המצוינים, אין לה ולא כלום עם שיר של יום. האשכנזים והצרפתים, ואין צורך לומר הספרדים, לא אמרו שיר של יום במסגרת התפילה, אלא במסגרת תפילת המעמדות של היחידים, כמו שראינו לעיל. שיר של יום גם שובץ בסידור התפילה בתקופה מאוחרת, עם שקיעת המעמדות ומעבר מקצת חלקיהן אל תפילת הציבור.

את המנהג המיוחד של אמירת פרקי תהלים מסוימים למועדים מצוינים בשנה תיאר בהרחבה ע' פליישר, מתוך מקורות ארץ ישראלים מן הגניזה.²⁶ בארץ ישראל נאמרו פרקים אלו בטקס גדול, בתפילת מעריב של כניסת החג, ואילו בסידורנו נראה שפרקים אלו נאמרו בפי יחידים, כנספחי רשות במסגרת תפילת המעמדות או, לפחות, בזיקה ובסמיכות אליה. לדברי פליישר: 'על צד האמת, אין ספק שהמנהג לומר מזמורים לפי ימות השבוע והמנהג לומר מזמורים בחגים, שני מנהגים שונים הם, ובני בבל ובני ארץ ישראל נחלקו בקיומם. בני בבל נהגו לומר, על פי המשנה במסכת תמיד, מזמורים של ימות השבוע, ולא אמרו מזמורים מיוחדים בחגים, ואילו בני ארץ ישראל נהגו להיפך, הם אמרו מזמורים בשבתות ובחגים, אבל לא אמרו מזמורים בימות השבוע כלל'. נראה כי משפטים אלו מגדירים יפה את מנהגם של בני אשכנז וצרפת, שהלכו גם בעניין זה על פי מנהג ארץ ישראל. אכן, הפרקים לשניים מתוך שלושת המועדים המצוינים בסידורנו – לפורים ולתשעה באב – מתאימים בדיוק למה שנמצא בקטעים ארץ ישראלים מן הגניזה.²⁷

24 ונוסף לו שם צרור פסוקים.

25 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 212.

26 שם, פרק ג.

27 שם, עמ' 167 הע' 31, ועמ' 173.

שיר של יום נזכר לראשונה כאמירה יומית במסכת סופרים (יח, ב): 'לפיכך נהגו העם לומר מזמורים בעונתן, דתנינן תמן שיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש [...] שכל המזכיר פסוק בעונתו מעלה עליו הכתוב כאילו בנה מזבח חדש והקריב עליו קרבן'. בסידור התפילה מצאנוהו לראשונה אצל רב עמרם (עמ' לט-מ), לצד 'אין כאלהינו' וסדר 'פיטום הקטורת', אבל לא כאמירה יומית של אותם מזמורים, אלא כשינון של משנת תמיד סוף פרק ז, הרושמת את הפסוק הראשון של כל מזמור ומזמור. מנהג זה הועתק גם למחזור ויטרי (עמ' 5), אבל לא נתקיים הלכה למעשה, כפי שעולה מחלק התפילה שבמחזור ויטרי, המזכיר קבוצה זו כולה אך ורק בסיום תפילת השבת (עמ' 176). מכל מקום, אין מדובר כאן באמירת מזמורי תהלים אלא בקריאתה של משנת תמיד בלבד.

המקור הראשון המזכיר קריאת שיר של יום מספר תהלים בסיום תפילת השחר הוא הרמב"ם. הוא מזכירו בסדר התפילות שלו בסוף ספר אהבה,²⁸ כמנהג שאינו עיקר: 'ונהגו מקצת העם לקרות בכל יום אחר תחנונים שיר מזמור שהיו הלויים אומרים בבית המקדש באותו היום, וקורין "לדוד אליך ה' נפשי אשא" כל המזמור (תהלים כה), וקורין "אמר רבי אליעזר אמר רבי חנינא תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם" [...] "אין כאלהינו אין כאדונינו", וקצת פסוקים'. לפנינו מקרה נדיר למדי, שבו התייחס הרמב"ם למנהגן של כמה מהקהילות במזרח כפי שראהו רווח במצרים. מאותם ימים ממש שמענו על קריאת מזמורים יומית זו, ועל סדר 'אין כאלהינו' שמקורו בספרות ההיכלות, בסדר המעמדות הצרפתי הקדום שראינוהו לעיל. אין לפקפק בקרבה ההיסטורית שבין שתי מסורות מרוחקות לכאורה אלו, קרבה שהתקיימה, כפי שראינו לעיל, ביחס לאמירת הפרקים לימים המצוינים. עם זאת, ייתכן ש'מקצת העם' שהזכיר הרמב"ם אנשי המזרח הם, או אנשי המערב שהגיעו למצרים ומנהגם בידם.²⁹ אף יש עניין בשילובם של הפסוקים הפזורים המועטים מתוך הנביאים (ובמקצת גם מן הכתובים) בתוך סדר המעמדות.

28 גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיטום, עמ' 205.

29 וכך נאמר בתשובת רב האי גאון לרב נסים ב"ר יעקב מקירואן: 'וכתבתם, מנהגנו שמסיימין אחר הפרק בכל יום בבית הכנסת בזה השמועה: "אמר ר' אלעזר א"ר חנינא, ת"ח מרבין שלום בעולם" וכו', ואומרים אחר השמועה "אין כאלהינו, אין כאדונינו, אין כמלכנו" ואומרים קדיש, עד שבאו מקצת תלמידים ממצרים ואמרו שהרב שהיה במצרים [ראה ש"ד גויטיין, "הרב", בירור פרשה סתומה בתולדות הגאונות של ארץ ישראל עם מכתב של "ראש הישיבה", תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 64-75: כאן הכוונה ככל הנראה לרב אלחנן ב"ר שמריה] חיבר דבר שיאמר אחר הפרק בכל יום קודם שמועה זו [...] כך מנהגנו כמו שאתם עושים או קרוב' (אוצר הגאונים, שבת, עמ' 104-105, סי' שכ). יש ללמוד מן התשובה כי גם הגאונים, גם אנשי קירואן ולכאורה גם התלמידים ו'הרב' במצרים היו אומרים את שמועת ר' אלעזר ב"ר חנינא ואין כאלהינו'. ואולם לדעת 'הרב' והתלמידים, אין לומר קדיש על פחות משלושה פסוקים, ואילו בקטע של ר"ב ב"ר חנינא ישנם רק שני פסוקים (הפסוקים 'שלום רב' ו'יהי שלום' לא היו בנוסחתם), ועל כן הוסיפו קטע עם פסוקים נוספים. מדברי השואלים 'ואמרנו, אנו מנהג אבותינו בידינו, לא נחליף ולא נמיר [...] ויודיענו אם נניח מנהגנו ונאמר זה', משמע יותר כי הקטע על 'הרב' הוצג כקטע חליפי

עיון נוסף בתוכן סדר המעמדות, על חלקיו השונים, מוכיח בבירור כי מטרתו היסודית לא הייתה לתפילה כלל, אלא לפרקי קריאה ולימוד ייצוגיים מתוך התורה שבכתב והתורה שבעל פה לכל ענפיהם: תורה, נביאים, כתובים, משנה, תלמוד, הלכה ואגדה וספרות ההיכלות. מערכת לימוד ייצוגית קבועה זו, שנסתפחה אל התפילה בסופה, משקפת תבנית שניתן לכנותה קריאה ליטורגית. קריאה מעין זו נתפתחה בספר חק לישראל מן המאה השמונה עשרה ואילך, וניתן לראות בו פיתוח 'מודרני' של תבנית המעמדות האשכנזית הקדומה. באופן טבעי, שולבו בחק לישראל לתוך הקריאה הליטורגית גם מעט קטעי תפילה ובקשה אישיים.

לאור זאת ניתן לראשונה לשפוך אור היסטורי בהיר על תשובתו המפורסמת של רב נטרונאי גאון בעניין תפילת 'ובא לציון', המצוטטת בספרים הרבה, של ראשונים ושל אחרונים, שמושבה ההיסטורי בחיים היה עמוס, סתום ונעלם. וזה לשונו:

וששאלתם 'וקרא זה אל זה ואמר', 'ותישאני רוח', מה טעם יש לקרוא ולתרגם, ומה טעם קבעו אותם חכמים בסדר קדושה? כך מנהג ראשונים: מקום שיש שם תלמידי חכמים, כשהיו מתפללים ונופלים על פניהם ומקדשים, לאחר שעונים אמין יהא שמיה רבא, מביאין נביא וקורין בו עשרה פסוקים הן חסר הן יתר ומתרגמין אותן, ואח"כ אומרים וקרא זה אל זה ואמר ומתרגמין, כשם שתירגמו אותה פרשה של נביא [...] ואח"כ מקדשין ועוסקין בתורה, הרוצה במשנה עוסק, הרוצה בתלמוד עוסק, לקיים מה שאמרו חכמים לעולם ישלש אדם [...] וכיון שרבתה עניות ודלות, והוצרכו חכמים להתפרנס ממעשה ידיהם ולא היו יכולים לעסוק בתורה תמיד ולהשליש בכל יום, נסמכו על התלמוד בלבד ועזבו מקרא ומשנה [...] ועקרו לקרות בנביא בכל יום אחר תפילה. ואע"פ שעקרו לקרות בנביא, אותן שני פסוקים לא עקרו אותם ועדיין קבועים ועומדים.³⁰

אופיו הלימודי-הליטורגי של הקטע 'ובא לציון' מוכח מתוכו. גרעינו הקשה, שמעבר לפסוקים הממלאים אותו, הוא נוסח מורכב של ברכת התורה, בלי שם ומלכות. ברכה מעין זו הייתה נאמרת בהזדמנויות שונות של לימוד מקוצר שכזה, כמו שהראה כבר לפני שנים רבות ליברייך במאמר מיוחד.³¹

לאמירה שלהם, ובמצרים לא אמרו אפוא 'א"ר אלעזר' ולא 'אין כאלהינו'; וצ"ע. ואגב, האמירה שהנהיג 'הרב ממצרים' היא עיבוד מדויק של סוף פסקה נג בספרי דברים, כמו שהעיר אפשטיין (לעיל מבוא, הע' 40), עמ' 586, אם כי מה שביקש ללמוד מזה לצורך עניינו שם אינו מובן לי.

30 ברודי (לעיל פרק ב, הע' 10), א, עמ' 146-147.

31 L. J. Liebreich, 'An Analysis of U-Ba Le-Ziyyon in the Liturgy', *HUCA* 21 (1948), pp.

יתר על כן, לאחרונה העלה י' עופר את ההשערה, כי עצם המונח 'סדרא' שבמטבע התלמודי 'קדושה דסדרא' מציין סדר – והייתי מוסיף סדר ציבורי – של מנהגי קריאה ולימוד בכתבי הקודש.³² הוא עמד על תפוצתו הרבה של מנהג זה גם בתפילות השבת האחרות, ולאו דווקא בתפילת השחר: לפני תפילת מנחה של שבת, כפי שהדבר מפורש בספר העתים, ובמוצאי שבת, ומכאן מנהגנו לשלב את 'ובא לציון' בתפילות אלו; ואין כאן המקום להאריך בכל זה. קריאה לימודית ליטורגית עתיקה זו נשתירה, בצורה מפותחת, בתפילת המעמדות שבכתבי היד, ותפילת 'ובא לציון' ששולבה בסדר התפילה היא, כדברי הגאון, תחליף של דלות בלבד לסדר זה.

לסיכום: בתקופת הגאונים האמצעיים, זמן ניכר לפני ימיו של רב נטרונאי גאון שפעל באמצע המאה התשיעית, מקובל היה לומר בציבור, בסיום התפילה (בשחרית ובערבית) או בפתיחתה (בתפילת המנחה), קטעי קריאה ולימוד ליטורגיים למחצה, מן התורה שבכתב ושבעל פה. קטעים אלה שימשו הכנה נפשית לתפילה, במסגרת של 'שוהין שעה אחת' לפניה ולאחריה, כנוכח בחז"ל. בלחץ דרישות החיים נתבטל המנהג הזה מן המציאות, כעדות רב נטרונאי גאון, והועמד על מינימום סמלי בלבד: פסוקים אחדים מן המקרא ותרגומם הפרשני, שנכללו במסגרת הקטע הליטורגי שפתיחתו היא 'ובא לציון'. עם זאת, המנהג הישן שרד במסגרת הליטורגית הקרויה בכתבי היד העתיקים 'סדר המעמדות'. סדר זה, בפיתוחים שונים, כלל הוספת קטעים אחדים מספרות ההיכלות והמרכבה, שנתקדשה במסורת הארץ ישראלית והאשכנזית הקדומה. גיבוש סדר המעמדות מיוחס לרב אליהו הזקן ב"ר מנחם ממאנש שבצרפת, בן המאה האחת עשרה. יש להניח כי מי שזמנו היה בידו ויראת ה' נגעה בלבבו קיים בעצמו אמירות אלו באופן קבוע, אף כי אין בידינו עדויות ממשיות בנושא זה, מלבד העובדה שכתבי יד רבים כוללים בתוכם סדר זה.

לקראת סוף המאה השתים עשרה החל תהליך קליטתם של קטעים נבחרים מסדר המעמדות אל מסגרת התפילה התקנית, קצתם לפני, קצתם אחריה וקצתם בתוכה. במקביל נעלמו קטעים אלו – ואחרים – בהדרגה מסדר המעמדות והוא איבד ממעמדו. בין קטעים אלו מתייחדת תפילת 'עלינו לשבח', שבכתב היד הקדום ביותר של סידור צרפת שבידינו עדיין כלולה בתפילת המעמדות, ובסיום התפילה, ומשולבת בה קללה מיוחדת במינה לנצרות. באופן דומה הועברו מסדר המעמדות גם קטעי האגדה המצויים כיום לצד תפילת עלינו. יש לשער כי כך הדבר אף ביחס לתפילת 'אין כאלהינו', שמקורה בספרות ההיכלות, והיא נכללה בסדר המעמדות הקדום. עם זאת, לפי שעה לא מצאתיה בכתבי היד, ויש לשער כי קטע זה נפל מסדר המעמדות כבר במאה האחת עשרה, תקופה שממנה לא נותרו לנו כתבי יד כלל.